

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

УДК 347.2/3

Гуйван П. Д.,

кандидат юридичних наук, заслужений юрист України, докторант
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

СИСТЕМНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ ПРОБЛЕМИ: НЕВИКОНАННЯ ОСТАТОЧНИХ СУДОВИХ РІШЕНЬ

THE CONSISTENCY OF THE UKRAINIAN PROBLEM: THE FAILURE TO IMPLEMENT FINAL COURT DECISIONS

У роботі проведено дослідження окремих правових чинників, які реально впливають на своєчасність виконання остаточних судових рішень. Здійснено ретельний аналіз правозастосовної практики Європейського суду з прав людини у розгляді справ цієї категорії. Визначено основні урядові аргументи та їхнє фактичне навантаження щодо обґрунтованості затримок у виконанні. Зазначено переважно негативну оцінку Європейського суду з прав людини цих обставин. Внесено відповідні пропозиції.

Ключові слова: несвоєчасне виконання, остаточне судове рішення, державний виконавець.

В работе проведено исследование отдельных правовых факторов, которые реально влияют на своевременность выполнения окончательных судебных решений. Осуществлен тщательный анализ правоприменительной практики Европейского суда по правам человека при рассмотрении дел данной категории. Определены основные правительственные аргументы и их фактическая нагрузка относительно обоснованности задержек в исполнении. Указано на преимущественно негативную оценку Европейского суда по правам человека данных обстоятельств. Внесены соответствующие предложения.

Ключевые слова: несвоевременное выполнение, окончательное судебное решение, государственный исполнитель.

In this paper, a study was conducted of individual legal factors that actually affect the timeliness of the implementation of final court decisions. A thorough analysis of the law enforcement practice of the European Court of Human Rights in the consideration of cases of this category has been carried out. The main government arguments and their actual load regarding the validity of delays in execution are identified. Indicated on the predominantly negative assessment of the European Court of Human Rights under these circumstances. Made relevant proposals.

Key words: late execution, final judicial decision, state executive.

Як констатує Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ, Суд), у нашій державі постійного характеру набули такі порушення прав людини на справедливий суд, як тривале невиконання остаточних національних рішень і відсутність ефективного національного засобу врегулювання цього питання. Нагадаємо, що у розгляді конкретної справи ЄСПЛ не лише вирішує конкретні питання стосовно захисту порушених громадянських прав певного заявника, а й, що більш важливо, забезпечує застосування державою-відповідачем заходів загального характеру. Такі заходи спрямовані на гарантування додержання положень Конвенції, порушення яких встановлені рішенням Суду, усунення недоліків системного характеру, які лежать в основі виявленого Судом порушення, а також усунення підстави для надходження до Суду заяв проти України, спричинених проблемою, що вже була предметом розгляду в Суді.

Попри численні рішення ЄСПЛ проти України, у яких було зафіксовано такі порушення (до прикладу, пілотне рішення у справі «Юрій Миколайович Іванов проти України» від 15 жовтня 2009 р.), національній правовій системі поки не вдалося здійснити необхідні загальні заходи, здатні вирішити корінні причини системної проблеми, визначеної Судом, і забезпечити ефективний засіб захисту усіх потерпі-

лих на національному рівні. Незважаючи на основні рекомендації, надані протягом багатьох років, зокрема у п'яти проміжних резолюціях Комітету Міністрів Ради Європи, в яких було закликано Україну в першочерговому порядку прийняти необхідні заходи у своїй внутрішній правовій системі та прийняти рішучі дії без подальшої затримки, включаючи реалізацію наступної триступеневої стратегії, прогресу у цій царині досягти не вдалося. В Україні зазвичай остаточні судові рішення виконуються роками (іноді навіть десятиліттями) або не виконуються зовсім. Відтак 12 жовтня 2017 р. ЄСПЛ пішов на безпрецедентний крок. Він об'єднав в одне провадження понад 12 тис. справ за заявами українців до своєї держави і констатував системність порушень, яких припускається національна правова система у сфері виконання остаточних судових вердиктів [1].

У рішенні Суду у справі «Бурмич та інші проти України» вказується, що всі заяви, яких стосується це рішення, включаючи ті, що знаходилися на розгляді в Суді на момент постановлення рішення (зазначені в додатках до цього рішення), так і будь-які інші подібні майбутні заяви мають розглядатися національними органами влади в межах заходів загального характеру, зобов'язання за якими визначені у пілотному рішенні у справі «Іванов проти

України». Це рішення зобов'язує органи державної влади України забезпечити поновлення порушених прав на підставі відмови виконати або триваючого невиконання рішень національних судів. Крім того, воно покликає забезпечити організацію в майбутньому дієвої національної системи виконання судових рішень під гарантії держави. Сьогодні це є ключовим механізмом реалізації рішення ЄСПЛ, спрямованого на вирішення системної проблеми невиконання рішень національних судів, яка набула грандіозного масштабу і вже є реальною загрозою для дотримання верховенства права в Україні.

Як бачимо, рішення ЄСПЛ від 12 жовтня 2017 р. є унікальним. Його унікальність полягає в тому, що Суд вивів з-під відповідальності державу Україну за допущені нею правопорушення (якщо переглянути практику ЄСПЛ у подібних справах, то за кожне подібне правопорушення до держави-відповідача застосовувалися штрафні санкції у розмірі 2–3 тис. євро, отже, Суд «зеконотворив» Україні принаймні 24 млн євро) та спрямував матеріали до Комітету Міністрів Ради Європи, аби той забезпечив виконання Урядом України плану дій щодо виконання заходів загального характеру, визначених у рішенні ЄСПЛ «Бурмич та інші проти України». На виконання подібних заходів нашої державі надано 3 роки (нагадаємо, що майже півтора з них вже сплило). У суспільстві та, зокрема, серед науковців подібний пасаж ЄСПЛ був сприйнятий неоднозначно. Багато хто цілком слушно розцінює його як потакання державі, котра системно не виконує рішення європейської судової інституції, юрисдикцію якої визнала, і замість збільшення відповідальності отримала фактичну відстрочку у виконанні тих обов'язків, які вона мала виконати ще з 2009 р. Це доводить досить низький рівень ефективності та дієвості рішень ЄСПЛ та втрату ним авторитету серед країн-учасників Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Однак з огляду на різні оцінки результативності реформ, які відбуваються в нашій державі в сфері правової системи, більшість населення переконана, що після жовтня 2020 р. (кінцевого терміну, визначеного Україні для завершення системних перебудов у досліджуваній площині) жодних істотних змін спостерігатися не буде. Тривале невиконання остаточних судових рішень залишиться. То побічно підтверджує моніторинг урядової діяльності щодо виконання рішення ЄСПЛ від 12 жовтня 2017 р. Так, експерт Української Гельсінської спілки з прав людини Максим Іщербатюк, зауважуючи зусилля Уряду, спрямовані на вирішення проблеми, та позитивні кроки, описані у плані дій, все ж зазначив існування у ньому проблем, які можуть суттєво вплинути на запуск і реалізацію механізму виконання судових рішень в Україні [2].

На науковому рівні питання щодо своєчасності виконання судових рішень досліджувалися не часто. Можемо навести лише таких вчених, котрі присвятили увагу цій проблематиці, як В.А. Туманова, С.В. Шевчук, Р.О. Куйбіда, В.Є. Мармазов,

П.М. Рабінович, Д.М. Супрун. Але ці дослідження не мали акцентованого спрямування саме на темпоральні прояви виконавчого провадження, вони оцінювали розумність тривалості усього провадження. З огляду на викладене вище вказана проблематика набула чи не найактуальнішого рівня для ефективності національного судочинства й авторитету держави загалом. У цьому сенсі дуже важливими є ті чинники, які ЄСПЛ обирає, аби кваліфікувати ті чи інші випадки несвоєчасного виконання судових рішень такими, що порушують право людини на справедливий суд, гарантоване ч. 1 ст. 6 Конвенції. Вони фактично не досліджені в українській правовій науці. Тож проведення системного аналізу у цій царині є завданням нашої роботи.

Європейська правозастосовна інституція в галузі захисту прав людини – ЄСПЛ – за тривалий час діяльності напрацювала усталені та стабільні підходи до оцінювання тієї чи іншої дії, яка може призвести до порушення права на справедливий суд. У темпоральному вимірі Суд неодмінно дотримується принципу, згідно з яким від самого початку цивільного процесу і до виконання остаточного рішення провадження має минути розумний строк. Вказується, що провадження в суді та виконавче провадження є відповідно першою і другою стадіями загального провадження. Таким чином, виконавче провадження не має бути відокремлене від судового, і ці обидва провадження мають розглядатися як цілісний процес [3, п. 197]. Відтак подібне правозастосування використовується й у справах за скаргами громадян на незаконну бездіяльність із боку держави України [4, п. 24]. Так, у розгляді справи «Воскобойник проти України» ЄСПЛ вказав, зокрема, таке: «Суд зазначає, що тривалість судового провадження у справі становила один місяць і п'ять днів, починаючи з подання позову до суду 02 червня 2000 р. і до винесення рішення на її користь 07 липня 2000 р. Тривалість виконавчого провадження сьогодні становить приблизно вісім років і чотири місяці з дати прийняття остаточного рішення. Суд підкреслює, що у справах щодо тривалості цивільного провадження виконавче провадження є другою стадією провадження по суті і що оспорюване право знаходить свою ефективну реалізацію тільки в момент виконання. Тоді як надмірна тривалість провадження зумовлена тривалістю виконавчого провадження, тому не слід відокремлювати виконавче провадження, а розглядати провадження загалом. У цій справі загальна тривалість провадження, в т. ч. стадії судового провадження та стадії виконавчого провадження, становить вісім років і чотири місяці. Суд вже розглядав справи, що порушують питання, аналогічні питанням у цій справі, і встановлював порушення п. 1 ст. 6 Конвенції. Після розгляду всіх матеріалів, які були йому надані, Суд вважає, що Уряд не навів жодного факту чи аргументу, які могли б наштотувати на інший висновок у цій справі. Тому мало місце порушення п. 1 ст. 6 Конвенції» [5, п. 12–15].

На обґрунтоване переконання ЄСПЛ, невиконання остаточного судового рішення, яким особі прису-

джено грошові кошти, призводить до порушення не лише процесуального права на отримання справедливого правосуддя. Це також порушує майнове право суб'єкта на вільне володіння своїм майном. Адже кошти, присуджені особі, вважаються її власністю в розумінні т. зв. законних очікувань, тож позбавлення її права на володіння та розпорядження ними є порушення прав, що підлягають захисту за конвенційним приписом ст. 1 Протоколу 1. Ця норма Конвенції вказує, що кожна фізична або юридична особа має право мирно володіти своїм майном. Ніхто не може бути позбавлений свого майна інакше, як в інтересах суспільства і на умовах, передбачених законом або загальними принципами міжнародного права. Адаптуючи вказаний припис до конкретних правових ситуацій, Суд зазначає, що значна затримка виконання судового рішення порушує право, яке захищено ст. 1 Протоколу № 1. Звідси випливає, що не вживаючи впродовж приблизно двох років і двох місяців заходів, необхідних для виконання остаточного судового рішення у цій справі, українські органи влади частково порушили положення § 1 ст. 6 Конвенції та ст. 1 Протоколу № 1 щодо своєї ефективної роботи. Цього достатньо для Суду, щоб зробити висновок про недотримання § 1 ст. 6 та ст. 1 Протоколу № 1 [6, п. 20–21]. Для фіксації порушення у затримці виконання судового рішення не має значення, присутнє майно заявникові на праві власності чи користування: Суд зауважує, що справа стосується невиконання остаточного рішення суду. У цьому контексті Суд повторює, що заборгованість за рішенням суду є майном у розумінні ст. 1 Першого протоколу, а тому вона є застосовною у цій справі [7, п. 10].

Показовою у цьому контексті є справа ЄСПЛ «Вараніца проти України» від 05 квітня 2005 р. Згідно з обставинами, встановленими Судом, 19 січня 2000 р. місцевий суд зобов'язав державну шахту «Родинська» виплатити заявнику заборгованість з заробітної плати та компенсацію за затримку виплати в розмірі 2 961 грн 35 коп. Рішення набуло статусу остаточного 31 січня 2000 р., але тривалий час не виконувалося. Воно залишалося частково невиконаним до 11 серпня 2003 р., коли повна сума заборгованості була перерахована на банківський рахунок заявника та виконавче провадження було закінчено після комунікації заявника з Урядом. Суд вважає, що заявнику не слід було відмовляти у виконанні рішення, винесеного на його користь, яке було дуже важливим для нього, на підставі стверджуваних фінансових труднощів шахти, за борги якої держава несе відповідальність. Тому Суд стверджує, що, не вживаючи необхідних заходів з метою виконання рішення від 19 січня 2000 р. протягом трьох років і восьми місяців, органи державної влади порушили положення п. 1 ст. 6 Конвенції. Більше того, Суд вважає, що Уряд не надав жодних виправдань щодо затримки виконання рішення суду. Відповідно, у цій справі було порушення п. 1 ст. 6 Конвенції.

Також заявник стверджував, що у його справі було незаконне втручання в його майнові права, яким порушувалась ст. 1 Протоколу 1. Суттєва

затримка виплати заборгованості позбавила його володіння своєю власністю. Уряд підтвердив, що заборгованість відповідно до рішення суду складала майно в сенсі ст. 1 Протоколу 1. Однак Уряд стверджував, що положення не було порушено, оскільки заявлена заявником сума не була оскаржена, і він не був позбавлений свого майна. Надалі Уряд зауважив, що затримка виплати була спричинена недостатністю грошових коштів у підприємства-відповідача. **Суд нагадує у своїй прецедентній практиці, що неможливість виконати рішення, винесеного на користь заявника, становить втручання в його право на мирне володіння майном, як передбачено в першому реченні § 1 ст. 1 Протоколу 1.** Суттєва затримка більше ніж на 3 роки та 8 місяців виплат заявникові заборгованість відповідно до рішення є порушенням прав заявника, на яке Уряд не надав жодного належного пояснення. Суд вважає, що стверджувана відсутність коштів у підприємства державної форми власності не може виправдовувати затримку виконання рішення суду. Відповідно, було порушення ст. 1 Протоколу 1 [8, п. 24–30].

Процес у ЄСПЛ, як і будь-який судовий розгляд, має змагальний характер. Отже, держава-відповідач має право висловлювати свої заперечення проти заявлених скаржником фактів та аргументів. Детальний аналіз справ у ЄСПЛ подібного змісту дозволяє нам зазначити, що найбільш поширеними запереченнями є скрутне становище держави або конкретних боржників, відсутність вини в затримці виконання вердикту з боку державної виконавчої служби, виконання грошового обов'язку на час розгляду справи в ЄСПЛ, невикористання заявником усіх можливих і необхідних засобів національного захисту тощо. ЄСПЛ надає досить однозначні оцінки всім вказаним урядовим аргументам, визнаючи їх неналежними. До прикладу, під час розгляду справи «Божко проти України», у якій йшлося про тривале невиконання рішення міського суду від 19 березня 2002 р. про стягнення 2 224,52 грн на користь заявника з його працедавця, шахти «1/3 Новоградівська» (державного акціонерного товариства), Суд нагадав, що орган державної влади не може посилається на відсутність коштів для виплати боргу, що ґрунтується на судовому рішенні [9, п. 20].

Не може вважатися належним і заперечення Уряду щодо того, що заявник на час розгляду справи у ЄСПЛ вже не може вважатися жертвою конвенційного правопорушення у сенсі ст. 34 Конвенції, позаяк воно нині не існує, а борг, присуджений йому національними судами, виплачений. Відтак заява має бути відхилена як така, що не відповідає правилу *ratione personae* у розумінні п. 3 ст. 35 Конвенції. З цього приводу ЄСПЛ постійно посиляється на свою позицію, викладену у кількох рішеннях, винесених проти України, відповідно до яких заявник може вважатися жертвою порушення його прав, гарантованих Конвенцією, з огляду на тривалість невиконання рішення, винесеного на його користь (див., наприклад, рішення у справі «Ромашов проти України», № 67534/01 від 27 липня 2004 р., п. 27; рішення у справі «Войтенко проти України», № 18966/02,

п. 35, від 29 червня 2004 р.). Відповідно, Суд відхиляє заперечення Уряду [10, п. 19].

ЄСПЛ неодмінно дотримується тієї позиції, що відповідно до ст. 34 Конвенції він може приймати заяви від будь-якої особи, неурядової організації або групи осіб, котрі вважають себе потерпілими від порушення з боку однієї із Високих Договірних Сторін прав, викладених у Конвенції або протоколах до неї. Відповідно до усталеної практики Суду термін «потерпілий» означає особу, на яку безпосередньо здійснюється вплив діями чи бездіяльністю. Існування порушення Конвенції можливе навіть за відсутності шкоди. Отже, рішення чи захід на користь заявника не є достатніми для позбавлення його статусу потерпілого, якщо державні органи не визнали порушення, прямо або по суті, та не надали за це порушення компенсації. Суд погоджується з Урядом у тому, що виконання рішення, винесеного на користь заявника, вирішило питання невиконання як такого. Однак таке запізне виконання рішення не є адекватною відповіддю на твердження про невиправдану тривалість цієї процедури, яку державні органи не визнали і за яку не надали жодної компенсації. А тому Суд вважає, що заявник і досі може вважатися потерпілим від порушення, як він стверджує, його прав, гарантованих ст. 6 пар. 1 Конвенції в частині тривалості періоду, протягом якого рішення залишалось невиконаним [11, п. 34, 35].

Непереконливими, на думку Суду, є і доводи Уряду з приводу недотримання заявниками процедури обов'язкового врегулювання спорів на рівні національного судочинства та вичерпаності відповідних можливостей. У цій категорії справ подібна аргументація зводиться до того, що особа не оскаржувала в суді діяльність певного державного органу, покликаного забезпечити належне виконання остаточних рішень судів, наприклад, державної виконавчої служби. Оцінюючи такі фактори, ЄСПЛ звертається до своєї прецедентної практики, відповідно до якої заявник не зобов'язаний подавати скаргу на дії державних виконавців у зв'язку з невиконанням рішення суду в тих випадках, коли рішення суду неможливо виконати з незалежних від державних виконавців причин. Суд нагадує, що метою п. 1 ст. 35 Конвенції є надання Високим Договірним Сторонам можливості запобігти порушенню, у якому вони звинувачуються, або ж виправити такі порушення ще до того, як заяву буде передано на розгляд Суду. Водночас мають бути вичерпані лише ті засоби правового захисту, які є ефективними. Обов'язок доведення Суду того, що засіб національного юридичного захисту був ефективним, доступним як теоретично, так і практично у відповідний час, лежить на Уряді, який заявляє, що засіб юридичного захисту не вичерпано.

Прикладом такого правозастосування можуть бути ситуації, коли відповідальність за виконання судового рішення покладається на державу. За українським національним законодавством такі випадки передбачені Законом України «Про гарантії держави щодо виконання судових рішень» у разі, коли боржником є державне підприємство чи орган влади. У такому контексті Суд зазначає, що, отримавши

рішення та виконавчий лист проти конкретного державного органу, заявники не зобов'язані порушувати, за своєю власною ініціативою, інші провадження проти різноманітних державних органів щодо своїх вимог. Виконання рішень суду, в яких відповідачем є державні органи, можливо здійснити, якщо державою передбачені та визначені асигнування на відповідні видатки Державного бюджету України шляхом здійснення відповідних законодавчих заходів. Українська правова система не наділяє ані суди, ані Державну виконавчу службу повноваженням скасовувати закон або примушувати державу вносити зміни до Закону «Про Державний бюджет». Відповідно навіть за умови, що національні суди змогли б прийняти відповідне рішення на користь заявника за його скаргою на дії виконавчої служби, виконання рішення щодо боржника все ще залишалось обов'язком держави. Відповідно, Суд встановлює, з огляду на обставини справи, що заявник не був зобов'язаний звертатися до суду зі скаргою на дії державного виконавця. Спираючись на зазначене вище, заявника не можна звинуватити у тому, що він не вичерпав засоби юридичного захисту, про які стверджує Уряд, тому умова, передбачена п. 1 ст. 35 Конвенції, виконана. Відповідно Суд відхиляє зауваження Уряду.

Тож, не маючи змоги ефективно захистити свої порушені права щодо оскарження невиконання судових рішень на національному рівні, заявник не зміг реалізувати свого конвенційного права, передбаченого у ст. 13: «Кожен, чий права та свободи, визнані в цій Конвенції, було порушено, має право на ефективний засіб юридичного захисту в національному органі, навіть якщо таке порушення було вчинене особами, які здійснювали свої офіційні повноваження». З огляду на зазначене вище Суд доходить висновку, що заявник не мав ефективних національних засобів юридичного захисту, як це вимагає ст. 13 Конвенції, для компенсації шкоди, яка була заподіяна затримкою у виконавчому провадженні. Відповідно мало місце порушення цього положення [12, п. 27–32, 41].

Також усталеною є позиція ЄСПЛ стосовно зауважень Уряду щодо того, що заявники не звернулися до суду для внесення їх до списку кредиторів у провадженні у справі про банкрутство боржника. Суд зазначає, що в умовах здійснення санації боржника звернення до цього засобу є зайвим. Уряд у жодній справі не довів, що визнання заявника кредитором у провадженні у справі про банкрутство боржника надало б йому переваги і було ефективним для виправдання закінчення звичайного виконавчого провадження. Суд зауважує, що у ході провадження у справі про банкрутство господарський суд може заборонити повернення будь-яких боргів підприємства боржника, й останнє залишається поза відповідальністю за затримку у виконанні своїх зобов'язань протягом перебігу такого провадження. Суд повторює, що у справі «Трихліб проти України» він вже вирішував, що така процедура, яка застосовується за подібних обставин, може призвести до порушення п. 1 ст. 6 Конвенції. Суд вирішує, що немає підстав робити інший висновок у цій справі [13, п. 24, 28].

З проведеного аналізу можемо зробити певні висновки. Проблема невиконання остаточних судових рішень на національному рівні є системною і досить болючою. Нині акценти зосереджені на виконанні рішення ЄСПЛ від 12 жовтня 2017 р., яким зафіксовано відразу понад 12 тис. таких порушень. Держава прагне розробити систему правових та організаційних заходів, аби усунути наслідки вже виявлених недоліків. Але не менш важливим

є питання напрацювання інструментарію, який би дозволив запобігти повторенню зазначених правопорушень у майбутньому. Для цього лише законодавчого коригування, яке, звісно, вкрай необхідне, недостатньо. Слід також напрацювати усталені підходи в оцінках тих чи інших факторів, що впливають на затримки у виконанні судових вердиктів. Для цього необхідно використовувати досить значний досвід ЄСПЛ.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Рішення ЄСПЛ від 12 жовтня 2017 р. у справі «Бурмич та інші проти України». URL: <https://uba.ua/ukr/events/2490/>.
2. Справа «Бурмич та інші проти України». УГСПЛ надала коментарі членам Комітету міністрів Ради Європи щодо виконання рішення ЄСПЛ. URL: <https://helsinki.org.ua/articles/sprava-burmych-ta-inshi-proti-ukrajiny-uhspl-nadala-komentari-chlenam-komitetu-ministriv-rady-evropy-schodo-vykonannya-rishennya-espl/>.
3. Рішення ЄСПЛ від 29 березня 2006 р. у справі «Скордіно проти Італії» (Scordino v. Italy) (№ 1), заява № 36813/97. URL: echr.pravo.unizg.hr/ECTHR_praksa/scordino-no1.doc.
4. Рішення ЄСПЛ від 14 лютого 2008 р. у справі «Воротнікова проти України», заява № 1225/02. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_353.
5. Рішення ЄСПЛ від 12 березня 2009 р. (остаточне 12 червня 2009 р.) у справі «Воскобойник проти України», заява № 39874/05. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_468.
6. Рішення ЄСПЛ від 04 жовтня 2005 р. у справі «Божко проти України», заява № 3446/03. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_028.
7. Рішення ЄСПЛ від 19 лютого 2009 р. (остаточне 19 травня 2009 р.) у справі «Бондар та інші проти України», заява № 12380/05. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_746.
8. Рішення ЄСПЛ від 05 квітня 2005 р. у справі «Вараніца проти України», заява № 14397/02. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_237.
9. Рішення ЄСПЛ від 04 жовтня 2005 р. у справі «Божко проти України», заява № 3446/03. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_028.
10. Рішення ЄСПЛ від 04 жовтня 2005 р. у справі «Беліцький проти України», заява № 20837/02. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_446.
11. Рішення ЄСПЛ від 29 червня 2004 р. у справі «Войтенко проти України», заява № 18966/02. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_223.
12. Рішення ЄСПЛ від 13 липня 2006 р. у справі «Васильєв проти України», заява № 10232/02. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_104.
13. Рішення ЄСПЛ від 29 листопада 2005 р. у справі «Грачови та інші проти України», заяви № 18858/03, 18923/03 та 22553/03. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_082.